অৰ্থনীতি বিজ্ঞান

DAILY ASSAM

প্ৰথম অধ্যায়

মুদ্ৰা আৰু বেংক ব্যৱস্থা

মূল আলোচ্য বিষয়

- বিনিময় প্ৰথা আৰু ইয়াৰ অসুবিধাসমূহ
- মুদ্ৰাৰ ক্ৰমবিকাশ
- মুদ্ৰা ধাৰণা বৈশিষ্ট্য, কাৰ্যাৱলী, শ্ৰেণী বিভাজন, ভূমিকা আৰু অসুবিধাসমূহ
- বেংক — ইয়াৰ ধাৰণা, উৎপত্তি, শ্ৰেণী বিভাজন আৰু কাৰ্যাৱলী
- অনা-বেংক বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানসমূহ

'Every time you spend money, you're casting a vote for the kind of world you want' **–Anna Lappe**

১.০১ বিনিময় প্ৰথা কি ?

সামগ্ৰীৰ বিপৰীতে সামগ্ৰীৰ প্ৰত্যক্ষ বিনিময়েই হ'ল বিনিময় প্ৰথা। কোনো ব্যক্তি বা কোনো দেশেই আত্মনিৰ্ভৰশীল নহয়। আটাইবোৰ লাগতিয়াল সামগ্ৰী কোনেও নিজে উৎপাদন কৰি ল'ব নোৱাৰে। আত্মনিৰ্ভৰশীলতাৰ অভাৱেই পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলতাৰ কাৰণ। ব্যক্তি 'ক'ই ধান উৎপাদন কৰিছে। এক নিৰ্দিষ্ট অভাৱ পূৰণ কৰিবলৈ তেওঁৰ কুঁহিয়াৰৰ প্ৰয়োজন হৈছে। তেওঁ নিজে কুঁহিয়াৰ উৎপাদন কৰা নাই। এতিয়া তেওঁৰ অভাৱ কিদৰে আঁতৰ হ'ব? বিনিময় প্ৰথাৰ জৰিয়তে তেওঁৰ অভাৱ দূৰ হ'ব। আন এজন ব্যক্তি 'খ'ই কুঁহিয়াৰ উৎপাদন কৰিছে। তেওঁক ধানৰ প্ৰয়োজন হৈছে। তেওঁ ধান উৎপাদন নকৰে। 'ক' আৰু 'খ'ৰ মাজত বিনিময় হ'ব। 'ক'ই ধানখিনিৰ এক অংশ 'খ'ক দিব আৰু তাৰ বিনিময়ত 'ক'ই 'খ'ৰপৰা কুঁহিয়াৰখিনিৰ এক অংশ সংগ্ৰহ কৰি ল'ব। ঠিক সেইদৰে 'খ'ই

কুঁহিয়াৰৰ বিনিময়ত 'ক'ৰপৰা ধানৰ এক অংশ সংগ্ৰহ কৰিব। 'ক' আৰু 'খ' কোনোৱেই আত্মনিৰ্ভৰশীল নহয়; তেওঁলোক দুয়ো পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল। সামগ্ৰীৰ সলনি সামগ্ৰীৰ পোনপটীয়া বিনিময় কৰি দুয়ো দুয়োৰে অভাৱ পূৰণ কৰিছে।

জোনবিল মেলা, য'ত পৰম্পৰাগত বিনিময় প্ৰথা একৈশ শতিকাৰ আধুনিক যুগতো অব্যাহত আছে।

১.০২ বিনিময় প্ৰথাৰ অসুবিধাসমূহ ঃ

সভ্যতাৰ দোকমোকালিতে আৰম্ভ হোৱা বিনিময় প্ৰথাৰ কালক্ৰমত বিলুপ্তি ঘটিল। আদিম যুগত জনসংখ্যা সীমিত আছিল। সমাজখন ক্ষুদ্ৰ আছিল। মানুহৰ প্ৰয়োজনসমূহ সীমিত আছিল। উৎপাদিত সা-সামগ্ৰীৰ সংখ্যা আৰু পৰিমাণো কম আছিল। তেনে এটা পটভূমিত বিনিময় প্ৰথা কাৰ্যকৰী হৈছিল। সময় বাগৰি যোৱাৰ লগে লগে বিনিময় প্ৰথাত কেতবোৰ অসুবিধাই দেখা দিলে। বিনিময় প্ৰথাৰ চাৰিটা অসুবিধা মন কৰিবলগীয়া।

(ক) সংগতিবিহীন অভাৱ ঃ ওপৰত উল্লেখ কৰা উদাহৰণটোত 'ক' আৰু 'খ'ৰ মাজত অভাৱৰ সংগতি বা মিল আছে। এই মিল দুই ধৰণে প্ৰকাশ পাইছে। প্ৰথম, 'ক'ই ধান উৎপাদন কৰিছে আৰু 'ক'ৰ কুঁহিয়াৰৰ প্ৰয়োজন হৈছে। দ্বিতীয়তে, 'খ'ই কুঁহিয়াৰ উৎপাদন কৰিছে আৰু 'খ'ৰ ধানৰ প্ৰয়োজন হৈছে। দুয়োৰে অভাৱৰ সংগতি থকা বাবে দুয়োৰে মাজত বিনিময় সম্ভৱ হৈছে। ধৰি লোৱা 'খ'ৰ ধানৰ প্ৰয়োজন হোৱা নাই; 'খ'ই মাছহে বিচাৰিছে। তেনে অৱস্থাত 'ক' আৰু 'খ'ৰ মাজত বিনিময় হ'ব নোৱাৰে। 'খ'ই

মাছ উৎপাদনকাৰীজনক বিচাৰি পাব লাগিব। ধৰি লোৱা হ'ল যে সেইজন 'গ'। যদি 'গ'ই 'খ'ৰপৰা কুঁহিয়াৰ নিবিচাৰি সৰিয়হ বিচাৰে তেতিয়া আকৌ 'খ' আৰু 'গ'ৰ মাজত বিনিময় হ'ব নোৱাৰে। এইদৰেই অভাৱৰ সংগতিহীনতাৰ বাবে বিনিময় প্ৰথাটো ক্ৰমশঃ নোহোৱা হ'ল। মুদ্ৰাৰ আগমনে এই অসুবিধা আঁতৰ কৰিলে। কুঁহিয়াৰ উৎপাদন কৰি 'খ'ই বিক্ৰী কৰিছে আৰু সেই ধনেৰে মাছ কিনিছে।

(২) **হিচাপ-নিকাচৰ উমৈহতীয়া এককৰ অভাৱ ঃ** বিনিময়যোগ্য সামগ্ৰীৰ সংখ্যা বহুত। প্ৰতিটো সামগ্ৰীৰ মূল্য আন সামগ্ৰীৰ মাধ্যমেৰে প্ৰকাশ কৰিব লাগিব। যেনে এটা আপেলৰ বিপৰীতে তিনিটা মধুৰিআমৰ বিনিময় হৈছে। গতিকে ১টা আপেলৰ সমান ৩টা মধুৰিআম। কিন্তু আপেলৰ বিনিময় হাৰ কেৱল এটাই হ'ব জানোঁ? বজাৰত যিমান সামগ্ৰী আছে সিমান সামগ্ৰীৰ বিপৰীতে বিনিময় হাৰ থাকিব লাগিব। বজাৰলৈ ওলাই যাওঁতে এগৰাকী ব্যক্তিয়ে ইমানবোৰ বিনিময় হাৰ মনত ৰাখি যাব লাগিব। এইটো অসম্ভৱ কথা হ'ব। মুদ্ৰা ব্যৱস্থাত মুদ্ৰা হ'ল উমৈতীয়া একক। বজাৰৰ প্ৰতিটো সামগ্ৰীৰ মূল্য মুদ্ৰাৰ মাধ্যমেৰে প্ৰকাশ কৰা হয়। একেটা সামগ্ৰীৰ বিনিময় হাৰ বেলেগ বেলেগ সামগ্ৰীৰ বিনিময় হাৰত প্ৰকাশ নকৰি সকলোবোৰ সামগ্ৰীৰ বিনিময় হাৰ কেৱল মুদ্ৰাৰ মাধ্যমত প্ৰকাশ কৰা বাবে বিনিময় প্ৰথাৰ এই অসুবিধাটো দূৰ হ'ল।

(৩) **বিভাজনীয়তাৰ অসুবিধা ঃ** কিছুমান সামগ্ৰী আছে যিবোৰ সৰু সৰু অংশলৈ ভাগ কৰিব নোৱাৰি। বিনিময় প্ৰথাত এনেবোৰ সামগ্ৰীয়ে আহুকালৰ সৃষ্টি কৰে। যেনে হাতীটোৰ গৰাকীক এক কিলোগ্ৰাম চাউলৰ প্ৰয়োজন হৈছে। এক কিলোগ্ৰাম চাউল আৰু হাতী এটাৰ মূল্য একে নহয়। কিন্তু হাতীটো অবিভাজনীয়, অৰ্থা হাতীটো সৰু সৰু অংশলৈ ভাগ কৰি চাউলৰ লগত বিনিময় কৰাটো সম্ভৱ নহ'ব। মুদ্ৰা ব্যৱস্থাত এই অসুবিধা দূৰ হ'ল। মুদ্ৰা বিভাজনীয়। অধিক মূল্যৰ লেনদেনৰ বাবে যিদৰে মুদ্ৰা আছে, একেবাৰে কম মূল্যৰ লেনদেনৰ বাবেও সেইদৰে মুদ্ৰা আছে। ১০০০ টকাৰ কাগজী নোটখন ৫০০, ১০০, ৫০, ২০, ১০ আৰু ৫ টকাৰ নোটলৈ আৰু ৫ টকীয়া নোটখন ২ টকা, ১ টকা আৰু পঞ্চাশ পইচালৈ খুচুৰা কৰি ল'ব পাৰি। ৫০ পইচাৰ লেনদেনেই হওক বা ১ কোটি টকাৰ লেনদেনেই হওক মুদ্ৰা ব্যৱস্থাত অবিভাজনীয়তাই সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে।

(৪) **মূল্যৰ ভাণ্ডাৰৰ অভাৱ ঃ** মূল্য বুলিলে সা-সামগ্ৰীৰ মূল্য বুজিব লাগিব। সামগ্ৰীবোৰ বেছি দিন নিটিকে। মাছ, গাখীৰ, কণী ইত্যাদি বেছি দিন সাঁচি ৰাখিব নোৱাৰি। বেছি দিন সাঁচি থ'লে সেইবোৰ নষ্ট হৈ যাব। বিনিময় প্ৰথাত মূল্যৰ ৰূপত সামগ্ৰীৰ ভাণ্ডাৰ সঞ্চয় কৰিব লাগিব। আনহাতে, সামগ্ৰীৰ ভাণ্ডাৰ সঞ্চয় কৰি ৰখাটো সুবিধাজনক নহয়। মুদ্ৰাই এই অসুবিধাটো আঁতৰ কৰিলে। মুদ্ৰা ব্যৱস্থাত সামগ্ৰী সঞ্চয় কৰি থ'ব নালাগে। মুদ্ৰাৰ ৰূপত সঞ্চয় হয়। ফল-মূল, শাক-পাচলিৰ দৰে এই সঞ্চয় নষ্ট হৈ নাযায়। ব্যক্তি এগৰাকীয়ে এই সঞ্চয় নিজৰ লগত নাৰাখি বেংকতো জমা থ'ব পাৰে। যেতিয়াই প্ৰয়োজন হয় তেতিয়াই সঞ্চয় কৰি থোৱা ধনৰ বিপৰীতে লাগতিয়াল সামগ্ৰীসমূহ সংগ্ৰহ কৰি ল'ব পাৰি। মুদ্ৰা হ'ল সা-সামগ্ৰীৰ মূল্যৰ ভাণ্ডাৰ।

১.০৩ মুদ্ৰাৰ ক্ৰমবিকাশৰ সংক্ষিপ্ত বিৱৰণি ঃ

আজি আমি যি মুদ্ৰা ব্যৱহাৰ কৰিছোঁ সেই মুদ্ৰা নিশাটোৰ ভিতৰতে সৃষ্টি হোৱা নাই। কেইবাটাও পৰ্যায় বা অৱস্থা অতিক্ৰম কৰিহে মুদ্ৰাই আজিৰ ৰূপটো পৰিগ্ৰহণ কৰিছে।

বিনিময় প্ৰথাক মুদ্ৰাৰ ক্ৰমবিকাশৰ প্ৰথম পৰ্যায় বুলি ক'ব পাৰি। এই ব্যৱস্থাত সামগ্ৰীয়েই সীমিত অৰ্থত মুদ্ৰাৰ কাম কৰিছিল। মুঠতে, মুদ্ৰাৰ ক্ৰমবিকাশৰ পাঁচটা পৰ্যায় আছে। সেইকেইটা হ'ল— (১) বিনিময় প্ৰথা (২) জন্তুমান (৩) অমুদ্ৰিত ধাতুমান (৪) ধাতু মুদ্ৰা আৰু (৫) কাগজী মুদ্ৰা।

বিনিময় প্ৰথাৰ বিষয়ে আমি ইতিমধ্যে আলোচনা কৰিলোঁ। ইয়াত সামগ্ৰীয়েই মুদ্ৰা আছিল। জন্তুমান স্তৰত জন্তু বিনিময়ৰ মাধ্যম হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল (বিশেষকৈ ছাগলী)। এই ব্যৱস্থা আঁতৰি গ'ল দুটা প্ৰধান অসুবিধাৰ বাবে। প্ৰথম, ছাগলীবোৰ পূৰ্ণ সাদৃশ্যযুক্ত নহয়, ৰং আৰু আকাৰ বেলেগ বেলেগ হোৱা বাবে। পছন্দ-অপছন্দৰ প্ৰশ্ন উঠিছিল। কোনোবাই যদি পখৰাটো অপছন্দ কৰিছিল আন এজনে হয়তো ক'লাটো পছন্দ কৰিছিল। দ্বিতীয়তে, মহামাৰীত ছাগলীৰ সংখ্যা হ্ৰাস হোৱাৰ লগে লগে মুদ্ৰাৰ পৰিমাণো কমি যাব। অৰ্থনীতিত মুদ্ৰা সংকটে দেখা দিব। তৃতীয়তে, ছাগলী বা জন্তু এটা ভাগ কৰি বিনিময় কৰিব নোৱাৰি।

অমৌদ্ৰিক ধাতুমান ব্যৱস্থাত সোণ বা ৰূপৰ টুকুৰা বিনিময়ৰ মাধ্যম হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। ইয়াতো বহুতো অসুবিধাই দেখা দিছিল। প্ৰথম, সোণ বা ৰূপ নিভাঁজ হয় নে নহয় প্ৰতিবাৰ লেনদেনত সেইটো নিশ্চিত কৰিবলগীয়া হৈছিল। দ্বিতীয়তে, এনেবোৰ মূল্যৱান ধাতু এঠাইৰপৰা আন এঠাইলৈ নিৰাপদে কঢ়িয়াই নিয়াটো সহজ নাছিল।

অমৌদ্ৰিক ধাতুমান ব্যৱস্থাৰ বিলুপ্তি ঘটাত ধাতু মুদ্ৰাৰ সৃষ্টি হ'ল। কিন্তু এই ব্যৱস্থাতো অসুবিধাই দেখা দিলে। সোণ বা ৰূপৰ যোগান সীমাবদ্ধ বা অস্থিতিস্থাপক, প্ৰয়োজন হ'লেই বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি। তদুপৰি বেপাৰ-বাণিজ্যৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি হোৱাৰ লগে লগে মুদ্ৰাবোৰ দূৰৈৰ ঠাইলৈ কঢ়িয়াই নিয়াত অসুবিধাৰ সৃষ্টি হৈছিল।

মুদ্ৰাৰ ক্ৰমবিকাশৰ পঞ্চম পৰ্যায়ত কাগজী মুদ্ৰাৰ প্ৰচলন হ'ল। এই মুদ্ৰা কঢ়িয়াই নিয়াটো সহজ। প্ৰথম অৱস্থাত কাগজী মুদ্ৰা সোণ বা ৰূপলৈ ৰূপান্তৰিত কৰা হৈছিল। কালক্ৰমত কাগজী মুদ্ৰাক মুদ্ৰা হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হ'ল আৰু ৰূপান্তৰকৰণ অপ্ৰয়োজনীয় হৈ পৰিল। এইদৰেই কাগজী মুদ্ৰাই বৰ্তমানৰ ৰূপ লয়।

বৰ্তমান উন্নত আৰু উন্নয়নশীল সকলো দেশতে চেক মুদ্ৰাৰ প্ৰচলন বৃদ্ধি হৈ আহিব ধৰিছে। যদিও বেংকসমূহে গ্ৰাহকক দিয়া চেক আইনী মুদ্ৰা নহয়, তথাপিও চেকৰ জৰিয়তে বস্তু বেচা-কিনা কৰা হয়। অনাগত ভৱিষ্যতত চেক নিজেই মুদ্ৰা হৈ পৰিব বুলি অৰ্থনীতিবিদসকলে মত পোষণ কৰিছে।

১.০৪ মুদ্ৰা কি?

ইংৰাজ অৰ্থনীতিবিদ জিয়ফ্ৰী ক্ৰাউথাৰৰ মতে বিনিময়ৰ মাধ্যম হিচাপে সাধাৰণ গ্ৰহণযোগ্যতা থকা আৰু লগতে সামগ্ৰীৰ মূল্যৰ মাপকাঠি আৰু মূল্যৰ ভাণ্ডাৰ হিচাপে কাৰ্য সম্পাদন কৰা যিকোনো সামগ্ৰীয়েই হ'ল মুদ্ৰা। দেশবাসীয়ে যদি বেল গছৰ পাত বিনিময়ৰ মাধ্যম হিচাপে গ্ৰহণ কৰে তেনেহ'লে বেল পাতৰ সাধাৰণ গ্ৰহণযোগ্যতা থাকিব আৰু বেলপাত মুদ্ৰা হ'ব। মুদ্ৰাৰ সাধাৰণ গ্ৰহণযোগ্যতা আইনৰ দ্বাৰাও সমৰ্থিত হয়।

১.০৫ মুদ্ৰাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ ঃ

মুদ্ৰাৰ অন্ততঃ আঠটা বৈশিষ্ট্য মন কৰিবলগীয়া। এই বৈশিষ্ট্যকেইটা তলত ব্যাখ্যা কৰা হ'ল।

১। **মুদ্ৰাৰ সাধাৰণ গ্ৰহণযোগ্যতা থাকিব লাগিব** নহ'লে মুদ্ৰা বিনিময়ৰ মাধ্যম হ'ব নোৱাৰে। মুদ্ৰাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ ভিতৰত এইটোৱেই সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য।

২। **মুদ্ৰাৰ চিনাক্তকৰণ সহজ হ'ব লাগিব**। আন সকলোবোৰ সামগ্ৰীতকৈ ই বেলেগ হ'ব লাগিব। মুদ্ৰাৰ চিনাক্তকৰণ সহজ নহ'লে সামগ্ৰী বেচা-কিনাৰ সময়ত জটিলতাই দেখা দিব।

৩। **মুদ্ৰা সহজেই নষ্ট হৈ যোৱা সামগ্ৰী হ'ব নোৱাৰে**। মাছ, কণী, গাখীৰ ইত্যাদিৰ কোনোটোৱেই মুদ্ৰা হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ এইবোৰ সামগ্ৰী বেছি দিনলৈ নিটিকে। মুদ্ৰা সঞ্চয়ৰ ভাণ্ডাৰ হ'ব লাগিলে মুদ্ৰা বেছি দিনলৈ টিকিব লাগিব।

৪। **মুদ্ৰা সমজাতীয় বা পূৰ্ণ সাদৃশ্যযুক্ত হ'ব লাগিব**। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি এখন ১০০ টকীয়া নোটৰ আকাৰ ডাক টিকটটোৰ দৰে একেবাৰে সৰু আৰু আন এখন ১০০ টকীয়া নোট বাতৰি কাকত এখনৰ সমান বৃহৎ আকাৰৰ হয়, তেনেহ'লে সামগ্ৰীৰ লেনদেনৰ ক্ষেত্ৰত বেমেজালিয়ে দেখা দিব। গতিকে সকলোবোৰ ১০০ টকীয়া নোট সকলো পিনৰপৰা একে হ'ব লাগিব। বাকীবোৰ মুদ্ৰাৰ ক্ষেত্ৰতো এই একেটা কথাই খাটিব।

৫। **মুদ্ৰাৰ তাৰল্য (liquidity) গুণ থাকিব লাগিব**। তাৰল্য গুণ কি? যিকোনো মুদ্ৰা সমমূল্যৰ সা-সামগ্ৰীলৈ তৎক্ষণাত আৰু প্ৰত্যক্ষভাৱে ৰূপান্তৰিত হ'লেই মুদ্ৰাৰ তাৰল্য গুণ আছে বুলি ক'ব লাগিব। বিনিময় প্ৰথাত সামগ্ৰীৰ তাৰল্য গুণ নাথাকে কাৰণ সামগ্ৰী তৎক্ষণাত আৰু প্ৰত্যক্ষভাৱে আন সামগ্ৰীলৈ ৰূপান্তৰ হ'লেও সামগ্ৰীবোৰ বেছিদিন নিটিকে। সোণ, ৰূপ, মাটি-বাৰী ইত্যাদিও মুদ্ৰাৰ দৰেই পৰিসম্পদ। কিন্তু সিবোৰৰ তাৰল্য গুণ মুদ্ৰাতকৈ কম হ'ব। মুদ্ৰা সামগ্ৰীলৈ তৎকালীনভাৱে আৰু প্ৰত্যক্ষভাৱে ৰূপান্তৰিত হয়। কিন্তু সোণ, ৰূপ আদি পৰিসম্পদৰ ক্ষেত্ৰত ৰূপান্তৰ সহজ নহয়। সোণ, ৰূপ ইত্যাদি সামগ্ৰীলৈ ৰূপান্তৰ কৰিবলগীয়া হ'লে পোনতে সোণ বা ৰূপ বা ভূমি বিক্ৰী কৰিব লাগিব আৰু বিক্ৰীৰ দ্বাৰা উপলব্ধ ধনখিনিৰে সামগ্ৰী কিনিব পৰা যাব। অৰ্থাৎ এই পৰিসম্পদসমূহ

তাৎক্ষণিক আৰু প্ৰত্যক্ষভাৱে সামগ্ৰীলৈ ৰূপান্তৰিত নহয়। কিন্তু মুদ্ৰাৰ ক্ষেত্ৰত এনে অসুবিধা নাথাকে।

৬। **মুদ্ৰা হস্তান্তৰযোগ্য হ'ব লাগিব**। বেপাৰ-বাণিজ্যৰ পৰিসৰ দিনে দিনে বৃদ্ধি হৈ আহিছে। মুদ্ৰা হস্তান্তৰযোগ্য নহ'লে ইমান বৃহৎ পৰিসৰৰ বেপাৰ-বাণিজ্য সম্পাদন কৰাটো অসম্ভৱ হ'ব। বৰ্তমান মুদ্ৰা আৰু বেংকিং ব্যৱস্থাই এনে এটা পৰ্যায়ত উপনীত হৈছে য'ত মুদ্ৰাৰ প্ৰকৃত হস্তান্তৰ নোহোৱাকৈয়ে লেনদেন সম্পাদিত হৈছে। বেংকৰ হিচাপৰ বহীত যোগ-বিয়োগ হৈছে। ক্ৰেতাৰ হিচাপৰ ঘৰত লেনদেনটোৰ মূল্য বিয়োগ কৰা হৈছে আৰু বিক্ৰেতাৰ হিচাপৰ ঘৰত সেই মূল্য যোগ দিয়া হৈছে। ইয়াকে আভ্যন্তৰীণ বেংকীকৰণ (Core banking) বুলি কোৱা হয়।

৭। **মুদ্ৰা বিভাজনীয়**। অধিক মূল্যৰ মুদ্ৰা কম মূল্যৰ মুদ্ৰাৰ সমষ্টিলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰি। বিনিময় প্ৰথাত সামগ্ৰীবোৰ বিভাজনীয় নোহোৱাত বিনিময়ৰ ক্ষেত্ৰত অসুবিধাই দেখা দিছিল। মুদ্ৰা ব্যৱস্থাত এই অসুবিধাটো আঁতৰি গৈছে। ৫০ পইচাৰ লেনদেন নাইবা ৫০ কোটিৰ লেনদেনৰ বাবেও প্ৰয়োজনীয় মুদ্ৰা উপলব্ধ।

৮। **মুদ্ৰাৰ মূল্যৰ স্থিৰতা থাকিব লাগিব**। মুদ্ৰাৰ মূল্য দ্ৰুতগতিত হ্ৰাস পালে মুদ্ৰাৰ গ্ৰহণযোগ্যতা লোপ পাব। সেইদৰে মুদ্ৰা সঞ্চয়ৰ ভাণ্ডাৰ হ'ব নোৱাৰিব।

মন কৰিবলগীয়া যে মুদ্ৰাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ এটা আনটোৰ বিকল্প নহয়। মুদ্ৰাৰ আটাইকেইটা বৈশিষ্ট্য একে সময়তে থাকিব লাগিব।

১.০৬ মুদ্ৰাৰ কাৰ্যাৱলী ঃ

মুদ্ৰাই প্ৰধানকৈ চাৰিটা কাৰ্য সম্পাদন কৰে। এই চাৰিটা কাৰ্য ইংৰাজীত এইদৰে উল্লেখ কৰা হৈছে ঃ 'Money is a matter of functions four – a medium, a measure, a standard and a store.'

১। **মুদ্ৰা হৈছে বিনিময়ৰ মাধ্যম**। বিনিময় প্ৰথাত সামগ্ৰীৰ বিপৰীতে সামগ্ৰীৰ প্ৰত্যক্ষ বিনিময় হৈছিল। মুদ্ৰা ব্যৱস্থাত সামগ্ৰীৰ পৰিৱৰ্তে সামগ্ৰীৰ পৰোক্ষ বিনিময় হয়। চাউল উৎপাদন কৰা ব্যক্তিগৰাকীয়ে বজাৰত চাউল বিক্ৰী কৰি মুদ্ৰা অৰ্জন কৰে আৰু সেই মুদ্ৰাৰ সহায়ত তেওঁ কুঁহিয়াৰ ক্ৰয় কৰিব। বিনিময় প্ৰথাৰ এটা লেনদেন মুদ্ৰা ব্যৱস্থাত দুটা লেনদেনলৈ পৰিৱৰ্তিত হ'ল। মুদ্ৰা হৈ পৰিল বিনিময়ৰ মাধ্যম। যি মুদ্ৰাই বিনিময়ৰ মাধ্যম হিচাপে কাৰ্য সম্পাদন কৰিব নোৱাৰে, সি মুদ্ৰা হ'ব নোৱাৰে।

২। **মুদ্ৰাই সা-সামগ্ৰীৰ মূল্যৰ মাপকাঠি হিচাপে কাৰ্য সম্পাদন কৰে**। সকলো আৰ্থিক সামগ্ৰীৰ মূল্য আছে। মুক্ত সামগ্ৰীৰহে মূল্য নাথাকে। আমি সেৱন কৰা বতাহ, সূৰ্যৰ ৰশ্মি, নৈৰ পানী ইত্যাদিৰ বাবে মূল্য দিব নালাগে। যিবোৰ সামগ্ৰীৰ বজাৰত বেচা-কিনা হয়, সেইবোৰ সামগ্ৰীৰ মূল্য আছে। মুদ্ৰাৰ ৰূপত প্ৰকাশ কৰা সামগ্ৰীৰ

বিনিময় মূলাই হ'ল সামগ্ৰীটোৰ দাম। মুদ্ৰা সামগ্ৰীৰ মূল্যৰ উমৈহতীয়া মাপকাঠি, কাৰণ সকলো আৰ্থিক সামগ্ৰীৰ মূল্য মুদ্ৰাৰ ৰূপত প্ৰকাশ কৰা হয়।

(৩) **মুদ্ৰাই স্থগিত দেনা-পাওনাৰ মানদণ্ড হিচাপে কাৰ্য সম্পাদন কৰে।** কিছুমান সামগ্ৰী আৰু পৰিসম্পদ (assets) বেচা-কিনাৰ সময়ত দামটো লগে লগে পৰিশোধ কৰা নহয়। ঋণৰ ক্ষেত্ৰতো ঋণ লওঁতাই ঋণদাতাক ঋণ পৰিশোধ কৰোতে সময় লয়। এনেবোৰ ক্ষেত্ৰত ধন আদায় প্ৰক্ৰিয়াটো তৎকালীন নহয়, প্ৰক্ৰিয়াটো স্থগিত কৰি ৰখা হয়। সকলোবোৰ স্থগিত দেনা-পাওনাৰ হিচাপ মুদ্ৰাৰ ৰূপত প্ৰকাশ কৰা হয়।

(৪) **মুদ্ৰাই মূল্যৰ ভাণ্ডাৰ হিচাপে কাৰ্য সম্পাদন কৰিব লাগে।** সামগ্ৰী সঞ্চয় কৰি ৰাখিব নোৱাৰি। সামগ্ৰীবোৰ সোনকালে নষ্ট হৈ যায়। বিনিময় প্ৰথাত সেয়ে সঞ্চয়ৰ ভাণ্ডাৰ নাছিল। মুদ্ৰা ব্যৱস্থাত মুদ্ৰা সঞ্চয় কৰি ৰাখিব পাৰি আৰু সঞ্চিত মুদ্ৰা প্ৰয়োজন অনুসৰি সামগ্ৰী ক্ৰয় কৰোতে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। এই অৰ্থত মুদ্ৰা সামগ্ৰীসমূহৰ মূল্যৰ ভাণ্ডাৰ বুলি ক'ব পাৰি। অৱশ্যে বিশেষ একোটা পৰিস্থিতিত মুদ্ৰাৰ মূল্যৰ স্থিৰতা সম্পূৰ্ণকৈ হেৰাই গ'লে (উদাহৰণস্বৰূপে অভাৱনীয়ভাৱে অবিৰাম সা-সামগ্ৰীৰ মূল্য বৃদ্ধি হ'লে) মুদ্ৰাই সঞ্চয়ৰ ভাণ্ডাৰ হিচাপে কাৰ্য সম্পাদন কৰিব নোৱাৰিব। তেনে পৰিস্থিতিত সাধাৰণতে সোণ বা ভূমি বা অন্যান্য পৰিসম্পদহে সঞ্চয়ৰ ভাণ্ডাৰ হৈ পৰিব।

মুদ্ৰাৰ প্ৰথম দুটা কাৰ্যক মুখ্য (primary) আৰু বাকী দুটা কাৰ্যক গৌণ (secondary) কাৰ্য বুলি কোৱা হয়। এই চাৰিটা কাৰ্যৰ উপৰি মুদ্ৰাৰ কেতবোৰ উপ-নিমিত্ত (contingent) কাৰ্যও আছে। যেনে দেশ একোখনৰ জাতীয় আয় মুদ্ৰাৰ ৰূপত প্ৰকাশ কৰা হয়। ধনী আৰু দুখীয়া শ্ৰেণীৰ মাজত থকা অৰ্থনৈতিক বৈষম্য মুদ্ৰাৰ সহায়ত হ্ৰাস কৰিব পাৰি; চহকী শ্ৰেণীৰপৰা অধিক কৰ-কাতল সংগ্ৰহ কৰি পোৱা ৰাজহ চৰকাৰে আৰ্থিকভাৱে দুৰ্বল শ্ৰেণীৰ কল্যাণৰ হকে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে।

১.০৭ মুদ্ৰাৰ শ্ৰেণীবিভাজন ঃ

বহল অৰ্থত মুদ্ৰা দুই প্ৰকাৰৰ— হিচাপ-নিকাচৰ মুদ্ৰা আৰু প্ৰকৃত মুদ্ৰা। হিচাপ-নিকাচৰ মুদ্ৰা এটা ধাৰণাহে; প্ৰকৃত মুদ্ৰাও হিচাপ-নিকাচৰ মুদ্ৰা। হিচাপ-নিকাচৰ মুদ্ৰাৰ ধাৰণাটোৰ পৰিৱৰ্তন নহয়; প্ৰকৃত মুদ্ৰাৰ ৰূপান্তৰ হয়। আজি যি প্ৰকৃত মুদ্ৰা ভৱিষ্যতেও সি প্ৰকৃত মুদ্ৰা হৈ নাথাকে। কিন্তু প্ৰকৃত মুদ্ৰা যিয়েই নহওক কিয় সেই মুদ্ৰা হিচাপ-নিকাচৰ মুদ্ৰা হৈয়ে থাকিব। আন এটা উদাহৰণৰ সহায়ত হিচাপ-নিকাচৰ মুদ্ৰা আৰু প্ৰকৃত মুদ্ৰাৰ পাৰ্থক্য ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। ভাৰতবৰ্ষৰ সংবিধানত প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ পদবীটো আছে। কিন্তু সদায় একেজন ব্যক্তিয়েই প্ৰধানমন্ত্ৰী হৈ নাথাকে। কিন্তু প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ পদত অধিষ্ঠিত ব্যক্তিগৰাকীয়ে সদায় প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ ভূমিকা পালন কৰিব লাগিব আৰু সেই মৰ্মে নিৰ্ধাৰিত কাৰ্য সম্পাদন কৰিব লাগিব। প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ বাবটো যদি হিচাপ-নিকাচৰ মুদ্ৰা হয় তেনেহ'লে প্ৰধানমন্ত্ৰীগৰাকী হ'ব প্ৰকৃত মুদ্ৰা।

বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন সামগ্ৰীয়ে প্ৰকৃত মুদ্ৰাৰ ভূমিকা পালন কৰি আহিছে আৰু লগে লগে সেই সামগ্ৰীয়ে হিচাপ-নিকাচৰ মুদ্ৰাৰ দায়িত্বও পালন কৰি আহিছে। মুদ্ৰাৰ ক্ৰম বিকাশ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰোতে এই বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

প্ৰকৃত মুদ্ৰা কেইবাপ্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে। সেইবোৰ হ'ল—

(১) সামগ্ৰী মুদ্ৰা (Commodity Money)
(২) জন্তু মুদ্ৰা (Animal Money)
(৩) ধাতুগত মুদ্ৰা (Metallic Money)
(৪) কাগজী মুদ্ৰা (Paper Money)
(৫) বিহিত মুদ্ৰা (Legal Tender Money)
(৬) অবিহিত মুদ্ৰা (Non Legal Tender Money)
(৭) আদেশী মুদ্ৰা (Fiat Money)
(৮) প্ৰতীক মুদ্ৰা (Token Money)
(৯) চেক মুদ্ৰা (Cheque Money)
(১০) মান মুদ্ৰা (Standard Money)
(১১) তপত মুদ্ৰা (Hot Money)
(১২) সংকুচিত মুদ্ৰা (Dear Money)
(১৩) সুলভ মুদ্ৰা (Easy Money)
(১৪) ক'লা মুদ্ৰা (Black Money) আৰু
(১৫) উচ্চ ক্ষমতাসম্পন্ন মুদ্ৰা (High Power Money)

(১) সামগ্ৰী মুদ্ৰা ঃ বিনিময় প্ৰথাত সামগ্ৰীয়েই আছিল বিনিময়ৰ মাধ্যম। সামগ্ৰীয়েই আছিল হিচাপ-নিকাচৰ মুদ্ৰা আৰু লগতে প্ৰকৃত মুদ্ৰাও।

(২) জন্তু মুদ্ৰা ঃ জন্তু একোটা (বিশেষকৈ ছাগলী) বিনিময়ৰ মাধ্যম হ'লে জন্তু মুদ্ৰাৰ সৃষ্টি হয়।

(৩) ধাতুগত মুদ্ৰা ঃ সোণ বা ৰূপৰ গ্ৰহণযোগ্যতা আছে। এই দুয়োবিধ ধাতু বেলেগে বেলেগে বা একেলগে বিনিময়ৰ মাধ্যম হ'লে ধাতুগত মুদ্ৰাৰ প্ৰচলন হয়।

(৪) কাগজী মুদ্ৰা ঃ কাগজী মুদ্ৰাই ধাতুগত মুদ্ৰাৰ স্থান অধিকাৰ কৰিছে। বিনিময়ৰ মাধ্যম হিচাপে কাগজী মুদ্ৰাৰ ব্যৱহাৰ হৈছে। পূৰ্বৰ কাগজী মুদ্ৰা সম মূল্যৰ সোণ বা ৰূপলৈ পৰিৱৰ্তিত হৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপে ১০০ টকাৰ কাগজী মুদ্ৰা ১০০ টকা মূল্যৰ সোণ বা ৰূপলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল। এনে কাগজী মুদ্ৰাক প্ৰতিনিধিত্বমূলক (সোণ বা ৰূপৰ প্ৰতিনিধি) বা পৰিৱৰ্তনীয় কাগজী মুদ্ৰা বোলা হৈছিল। বৰ্তমানৰ কাগজী মুদ্ৰা হ'ল অ-প্ৰতিনিধিত্বমূলক বা অপৰিৱৰ্তনীয় কাগজী মুদ্ৰা। এই মুদ্ৰা পূৰ্বৰ দৰে সোণ বা ৰূপলৈ ৰূপান্তৰ নহয়।

(৫) বিহিত মুদ্ৰা ঃ যি মুদ্ৰাৰ গ্ৰহণযোগ্যতা বিধিসন্মত সেই মুদ্ৰাই বিহিত মুদ্ৰা। এনে মুদ্ৰা গ্ৰহণ কৰিবলৈ আপত্তি দৰ্শোৱাজন আইনমতে দণ্ডনীয় হ'ব। ভাৰতবৰ্ষত বৰ্তমান প্ৰচলিত কাগজী মুদ্ৰা আৰু ধাতুমুদ্ৰা বিহিত মুদ্ৰা। বিহিত মুদ্ৰা দুই প্ৰকাৰৰ— সসীম বিহিত মুদ্ৰা

আৰু অসীম বিহিত মুদ্ৰা। যি বিহিত মুদ্ৰাৰ সহায়ত সীমিত মূল্যৰ লেনদেনহে সম্পন্ন কৰিব পাৰি সেই মুদ্ৰা সসীম বিহিত মুদ্ৰা হ'ব। এই মুদ্ৰা নাথাকিলে কিছুমান লেনদেনৰ ক্ষেত্ৰত আহুকালে দেখা দিব। ধৰি লোৱা যে তুমি এডৰা ভূমি বিক্ৰী কৰিছা। ভূমিডৰাৰ মূল্য ১০ লাখ টকা। ভূমি ক্ৰয় কৰোতাজনে ১০ লাখ টকা কম মূল্যৰ মুদ্ৰাৰ ৰূপত আদায় দিলে তোমাৰ অসুবিধা নহ'ব জানো? গতিকে কম মূল্যৰ কাগজী বা ধাতু মুদ্ৰা এই ক্ষেত্ৰত সীমিত বা অসীম বিহিত মুদ্ৰা হ'ব। অধিক মূল্যৰ মুদ্ৰা হ'ব অসীম বিহিত মুদ্ৰা। মুদ্ৰা এই ক্ষেত্ৰত অসীম বিহিত মুদ্ৰা হ'ব পাৰে। এই মুদ্ৰাৰ সহায়ত অধিক মূল্যৰ লেনদেন সম্পাদন কৰিব পাৰি। উদাহৰণটোত উল্লেখ কৰা ১০ লাখ টকা এই মুদ্ৰাৰ ৰূপতেই আদায় দিব পাৰি।

(৬) অবিহিত মুদ্ৰা ঃ যি মুদ্ৰাৰ গ্ৰহণযোগ্যতা আইনসংগত নহয়, অৰ্থাৎ যি মুদ্ৰা গ্ৰহণ নকৰিলে আইন উলংঘা কৰাটো নুবুজায় সেই মুদ্ৰাই হ'ব অবিহিত মুদ্ৰা। (যেনে চেক মুদ্ৰা)।

(৭) আদেশী মুদ্ৰা ঃ চৰকাৰী আদেশৰ ভিত্তিত যি মুদ্ৰা বিনিময়ৰ মাধ্যম হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হয় সেই মুদ্ৰাই হ'ব আদেশী মুদ্ৰা। কাগজী বা ধাতু মুদ্ৰা আদেশী মুদ্ৰাৰে উদাহৰণ। চৰকাৰী কৰ্তৃত্বৰ দ্বাৰা এই মুদ্ৰা সমৰ্থিত।

(৮) প্ৰতীক মুদ্ৰা ঃ যি মুদ্ৰাৰ প্ৰদৰ্শিত মূল্য বা খোদিত মূল্য বা লিখিত মূল্য ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত মূল্য বা ধাতুগত মূল্যতকৈ অধিক সেই মুদ্ৰাই হ'ব প্ৰতীক মুদ্ৰা। মুদ্ৰাৰ ওপৰত যিটো সংখ্যা লিখা থাকে সেইটো হ'ল প্ৰদৰ্শিত মূল্য। যেনে ১০০ টকাৰ নোট এখনৰ ওপৰত ভাৰতীয় সংবিধানৰ অষ্টম অনুসূচীত উল্লেখিত ২২টা ভাষাত ১০০ শব্দটো লিখা থাকে। কিন্তু ১০০ টকীয়া নোটখন যি কাগজেৰে তৈয়াৰী সেই কাগজ টুকুৰাৰ মূল্য ১০০ টকাতকৈ বহুত কম হ'ব। ঠিক সেইদৰে ৫ টকীয়া ধাতু মুদ্ৰা এটাৰ ওপৰত খোদিত কৰা থাকে ৫ সংখ্যাটো। কিন্তু সেই মুদ্ৰাটো যি ধাতুৰে তৈয়াৰ কৰা হৈছে সেই ধাতুৰ মূল্য ৫ টকাতকৈ কম হ'ব। বৰ্তমান আমি দেখা প্ৰায় সকলোবোৰ ধাতু মুদ্ৰা প্ৰতীক মুদ্ৰা।

প্ৰতীক মুদ্ৰা

(৯) চেক মুদ্ৰা ঃ প্ৰকৃততে চেক মুদ্ৰা নহয়; মুদ্ৰা পৰিশোধৰ এটা আদেশহে মাথোন। চেক একোখনৰ সাধাৰণ গ্ৰহণযোগ্যতা নাথাকে। উদাহৰণস্বৰূপে তুমি কিতাপ এখন ক্ৰয়

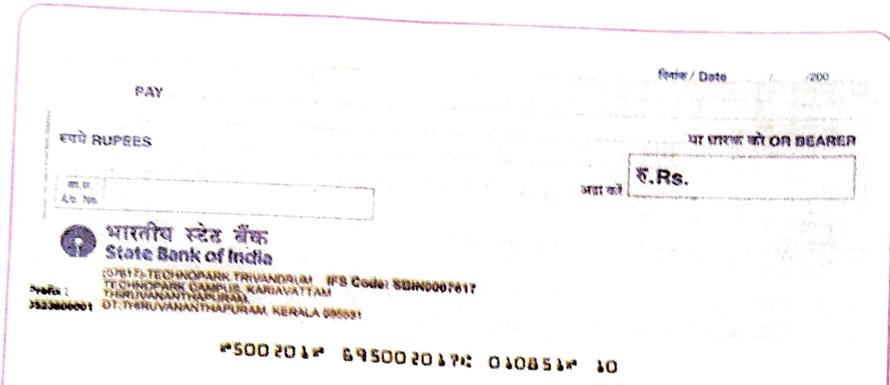

চেক মুদ্ৰা

কৰিছা। কিতাপখনৰ দাম ২০০ টকা। দুশ টকাৰ চেক এখন লিখি তুমি দোকানীক দিলে দোকানীয়ে সেয়া গ্ৰহণ কৰিবও পাৰে বা নকৰিবও পাৰে। যদিহে নকৰে দোকানীজনক তুমি কাঠগড়ালৈ নিব নোৱাৰিবা। কাৰণ চেকখন বিহিত মুদ্ৰা নহয়। ইয়াক 'ধনাদেশ' বা নিকট মুদ্ৰা (Near Money) বুলিও কোৱা হয়।

(১০) মান মুদ্ৰা ঃ মান মুদ্ৰা হ'ল দেশখনৰ মুদ্ৰাৰ এটা একক। এই এককৰ সৈতে বাকীবোৰ এককৰ মূল্য সম্পৰ্কিত। ভাৰতবৰ্ষৰ মান মুদ্ৰা হ'ল টকাটো। এক পইচা হ'ব টকাটোৰ ১০০ ভাগৰ এভাগ।

(১১) তপত মুদ্ৰা ঃ গভীৰ অৰ্থনৈতিক সংকটৰ গৰাহত পৰা দেশ এখনৰ মুদ্ৰাৰ মূল্যলৈ যেতিয়া জল্পনা-কল্পনাৰ অন্ত নাথাকে তেতিয়া দেশখনৰপৰা মূলধনৰ বৰ্হিগমন হয়। মূলধনৰ বৰ্হিগমনে তপত মুদ্ৰাৰ সৃষ্টি কৰে।

(১২) সংকুচিত মুদ্ৰা ঃ কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ কাৰ্যৰ জৰিয়তে সংকুচিত মুদ্ৰাৰ সৃষ্টি হয়। উদাহৰণস্বৰূপে ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে সুদৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰিলে সদস্য বেংকসমূহে কম পৰিমাণৰ ঋণ ল'ব আৰু যাৰ ফলস্বৰূপে ঋণ লওঁতাই কম পৰিমাণে সদস্য বেংক সমূহৰ পৰা ঋণ ল'ব। ইয়াৰ ফলত মুদ্ৰাৰ যোগান কমি যাব। এইদৰেই সংকুচিত মুদ্ৰাৰ সৃষ্টি হ'ব।

(১৩) সুলভ মুদ্ৰা ঃ কেন্দ্ৰীয় বেংকে সুদৰ হাৰ হ্ৰাস কৰিলে ঋণ লওতাই অধিক ঋণ ল'ব আৰু মুদ্ৰাৰ যোগান বৃদ্ধি হ'ব। এইদৰেই সুলভ মুদ্ৰাৰ সৃষ্টি হ'ব।

(১৪) ক'লা মুদ্ৰা ঃ ক'লা মুদ্ৰাৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ হ'ল অৰ্থনৈতিক অপৰাধ। যেনে আয়কৰ ফাঁকি দিয়াটো অৰ্থনৈতিক অপৰাধ। এই অপৰাধে ক'লা মুদ্ৰাৰ সৃষ্টি কৰিব। ধৰি লোৱা হ'ল যে সকলোবোৰ ৰেহাই পোৱাৰ পিছত (বিভিন্ন ধৰণৰ বিনিয়োগৰ ক্ষেত্ৰত কৰ ৰেহাই) এজন ব্যক্তিয়ে চৰকাৰক ৫ লাখ টকা আয়কৰ দিব লাগে। কিন্তু আয়কৰৰ বিবৃতি ব্যক্তিগৰাকীয়ে এইদৰে তৈয়াৰ কৰিলে যে ব্যক্তিজনে ১ লাখ টকা দিলেই হ'ল। এতিয়া (৫—১ লাখ টকা) ৪ লাখ টকা চৰকাৰৰ ঘৰলৈ যাব লাগিছিল যদিও নগ'ল। এই ৪ লাখ টকা হ'ব ক'লা টকা বা হিচাপবিহীন টকা।

(১৫) উচ্চ ক্ষমতাসম্পন্ন মুদ্ৰা ঃ দেশ এখনত যোগান ধৰা মুদ্ৰাৰ যিটো অংশ কেন্দ্ৰীয় বেংকে প্ৰত্যক্ষভাৱে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে সেই অংশটোৱেই হ'ল উচ্চ ক্ষমতাসম্পন্ন মুদ্ৰা। এই মুদ্ৰা নিয়ন্ত্ৰণৰ জৰিয়তে কেন্দ্ৰীয় বেংকে মুদ্ৰাৰ যোগান কম-বেচি কৰিব পাৰে।

১.০৮ মুদ্ৰাৰ ভূমিকা ঃ

(১) মুদ্ৰাই বিনিময় ব্যৱস্থাটো সহজ কৰি তুলিলে। মুদ্ৰা ব্যৱস্থাত বিনিময় প্ৰথাৰ অসুবিধাবোৰ আঁতৰ হ'ল। মুদ্ৰাই বিনিময়ৰ মাধ্যম হিচাপে কাম কৰে।

(২) যি ব্যৱস্থাত বজাৰৰ চাহিদা আৰু যোগানে উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াটো নিয়ন্ত্ৰণ কৰে, চৰকাৰী নীতি-নিৰ্দেশনাই নকৰে সেই ব্যৱস্থাটোৱেই হ'ল বজাৰকেন্দ্ৰিক অৰ্থনীতি। বজাৰকেন্দ্ৰিক অৰ্থনীতিৰ দৰ ব্যৱস্থা হ'ল এক প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। দৰ ব্যৱস্থা মুদ্ৰাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। অৰ্থাৎ বস্তুৰ দৰ বা দাম মুদ্ৰাৰ পৰিমাণেৰে প্ৰকাশ কৰা এটা বিনিময় মূল্য।

(৩) যি ব্যৱস্থাত চৰকাৰী সিদ্ধান্তইহে উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়া নিৰ্ধাৰণ কৰে, বজাৰে নকৰে সেই ব্যৱস্থাতো সম্পদৰাজিৰ মূল্য মুদ্ৰাৰ মাধ্যমতহে প্ৰকাশ কৰা হয়। মুদ্ৰা অবিহনে যিকোনো আৰ্থিক ব্যৱস্থাই অচল হৈ পৰিব।

১.০৯ মুদ্ৰাৰ অসুবিধাসমূহ ঃ

মুদ্ৰাই কেতবোৰ অসুবিধাৰো সৃষ্টি নকৰাকৈ থকা নাই।

(১) মুদ্ৰাৰ মূল্যৰ স্থিৰতা নাথাকিলে কেতবোৰ জটিল সমস্যাৰ সৃষ্টি হয়। মুদ্ৰাৰ মূল্য অবিৰামভাৱে হ্ৰাস হ'লে ৰাইজৰ অসুবিধা হয় কাৰণ একেখিনি সামগ্ৰী কিনিবলৈ ক্ৰমাৎ অধিক ব্যয় কৰিবলগীয়া হয়। বিশেষকৈ সীমিত আয়ৰ লোকসকল আৰ্থিকভাৱে জুৰুলা হয়। ঠিক সেইদৰে সামগ্ৰীৰ মূল্য অতিপাত কমি গ'লে অৰ্থাৎ মুদ্ৰাৰ মূল্য বৃদ্ধি হ'লে উৎপাদনকাৰীয়ে লোকচান ভৰিবলগীয়া হয় আৰু উৎপাদন হ্ৰাস হ'লে নিবনুৱাৰ সৃষ্টি হয়।

(২) মুদ্ৰা অৰ্থনৈতিক সম্পদ আৰু আয় একত্ৰীকৰণৰ এবিধ আহিলা হ'ব পাৰে। মুদ্ৰা সৰ্বস্ব অৰ্থনীতিত মুদ্ৰা অৰ্থনৈতিক ক্ষমতা আহৰণৰ উপায় হৈ পৰে। ই সামাজিক বৈষম্য সৃষ্টি কৰে।

(৩) মুদ্ৰাৰ প্ৰতি থকা দুৰ্বলতাই সামাজিক মূল্যবোধৰ অৱক্ষয়ৰ কাৰণ হ'ব পাৰে। দুৰ্নীতি, অনিয়ম, অবিচাৰৰ গুৰিতেই মুদ্ৰা বুলি ক'লে অত্যুক্তি কৰা নহ'ব।

(৪) মুদ্ৰাৰপৰা ক'লা মুদ্ৰাৰ সৃষ্টি হয়। ক'লা মুদ্ৰা অৰ্থনৈতিক অপৰাধ (যেনে আয়কৰ ফাঁকি)ৰ সৈতে জড়িত। এনেবোৰ অপৰাধৰ ফলত চৰকাৰে ৰাজহ হেৰুৱাব লগা হয়।

১.১০ বেংক কি ?

বেংক এবিধ বিত্তীয় অনুষ্ঠান, যি ঋণৰ ব্যৱসায় কৰে। বেংকে সঞ্চয়কাৰীৰপৰা সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰে আৰু সংগৃহীত সঞ্চয় ঋণ লওতাসকললৈ আগবঢ়ায়। খেতিয়ক, উদ্যোগপতি, সাধাৰণ গ্ৰাহক, ছাত্ৰ-ছাত্ৰী আৰু অন্যান্য শ্ৰেণীৰ লোকসকলে এনে ঋণ বেংকৰপৰা লাভ কৰে। এনে লেনদেনত বেংকৰ লাভ হয়। যিসকলে বেংকৰপৰা ঋণ

লয় সেইসকলে মূলধন পৰিশোধ কৰাৰ লগে লগে বেংকক সুদৰ হাৰো দিব লাগে। এই সুদৰ হাৰ সঞ্চয়কাৰীলৈ বেংকে আগবঢ়োৱা সুদৰ হাৰতকৈ অধিক হোৱাৰ ফলত বেংক ব্যৱসায় লাভজনক হৈ পৰে।

১.১১ বেংকৰ উৎপত্তি ঃ

অৰ্থনীতিবিদ ক্রাউথাৰৰ মতে বেপাৰী, সোণাৰী আৰু ঋণ দিওতা মহাজনসকলেই হ'ল বেংকৰ পূৰ্বপুৰুষ। মধ্যযুগত ইটালীত **বেংক অব ভেনিচ** স্থাপন হোৱাৰ লগে লগে বেংক শব্দটোৱে বহুল প্ৰচাৰ লাভ কৰে বুলি কোনো কোনোৱে ক'ব খোজে। ইটালীৰ ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র ৰাজ্য (city state)সমূহৰ মাজত যুদ্ধ-বিগ্ৰহ চলি থকাত কৰ্তৃপক্ষৰ ধনৰাশিৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। তেনে ধনৰাশি সংগ্ৰহ কৰিবলৈ কেতবোৰ আয়ুক্ত নিয়োগ কৰা হৈছিল। এই আয়ুক্তসকলক মন্তে (Monte) বুলি কোৱা হৈছিল। সেই সময়ত ইটালীৰ বৃহৎ অঞ্চল জাৰ্মানসকলৰ দখলত আছিল। মন্তে শব্দটোৰ ঠাইত জাৰ্মানসকলে **banck** শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ইটালীত এই শব্দ **banco**, ফৰাচী ভাষাত **banke** আৰু ইংলেণ্ডত bank হৈ পৰিল।

ভাৰতবৰ্ষত ১৭৭০ চনত প্ৰথমটো বেংক স্থাপন কৰা হৈছিল। এই বেংকটোৰ নাম আছিল **বেংক অব্ হিন্দুস্তান**। থলুৱা প্ৰচেষ্টাৰ ভিত্তিত গঢ় লৈ উঠা অসমৰ প্ৰথমটো বেংক হ'ল **গুৱাহাটী বেংক**। এই বেংক ১৯২৬ চনত স্থাপিত হৈছিল।

১.১২ বেংকৰ শ্ৰেণীবিভাজন ঃ

বেংক কেইবা প্ৰকাৰৰ আছে। তাৰে ভিতৰত আমি জানিবলগীয়া বেংককেইটা হ'ল— (১) কেন্দ্ৰীয় বেংক (২) বাণিজ্যিক বেংক (৩) আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক, (৪) ভাৰতীয় ঔদ্যোগিক বিকাশ বেংক (৫) ভাৰতীয় ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগ বিকাশ বেংক আৰু (৬) ৰাষ্ট্ৰীয় কৃষি আৰু গ্ৰামোন্নয়ন বেংক (নাবাৰ্ড)। ইয়াৰ বাহিৰেও আৰু কেতবোৰ বেংক আছে (যেনে— এছীয় উন্নয়ন বেংক, বিশ্ব বেংক ইত্যাদি)। তোমালোকে এইবোৰ বেংকৰ বিষয়ে ওপৰ মহলাত পঢ়িবলৈ পাবা।

(১) কেন্দ্ৰীয় বেংক ঃ

কেন্দ্ৰীয় বেংক হ'ল দেশ এখনৰ বেংক ব্যৱস্থাৰ মুৰব্বী বেংক। এই বেংকৰ নীতি-নিৰ্দেশনা অনুসৰি অন্যান্য বেংকসমূহে কাৰ্য সম্পাদন কৰিব লাগে। ছুইডেনৰ **ৰিক্স বেংক** (Riksbank) সবাতোকৈ পুৰণি কেন্দ্ৰীয় বেংক। এই বেংক স্থাপিত হৈছিল ১৬৫৬ চনত। ভাৰতবৰ্ষৰ কেন্দ্ৰীয় বেংক হ'ল **ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক** (Reserve Bank of India)। এই বেংক স্থাপিত হয় ১৯৩৫ চনত।

কেন্দ্ৰীয় বেংকে কেইবাটাও কাৰ্য সম্পাদন কৰিব লাগে। তাৰে প্ৰধান কাৰ্যকেইটা তলত ব্যাখ্যা কৰা হ'ল।

১। **কেন্দ্ৰীয় বেংকে কাগজী মুদ্ৰা ছপা কৰে**। কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ এইটো একচেটীয়া অধিকাৰ। বাকী কোনো বেংকৰ এই অধিকাৰটো নাই।

ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ মুম্বাইস্থিত মুখ্য কাৰ্যালয় আৰু গুৱাহাটী শাখা কাৰ্যালয়ৰ ছবি।

২। **কেন্দ্ৰীয় বেংকে আমানত মুদ্ৰা বা ঋণ মুদ্ৰাৰ পৰিমাণ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে**। এই মুদ্ৰা দেশৰ সৰ্বমুঠ মুদ্ৰাৰ এক বৃহৎ অংশ। বাণিজ্যিক বেংকসমূহৰ ঋণদান ক্ষমতাৰ ওপৰত আমানত মুদ্ৰা বা ঋণ মুদ্ৰাৰ পৰিমাণ নিৰ্ভৰ কৰে। কেন্দ্ৰীয় বেংকে ঋণ নিয়ন্ত্ৰণ ব্যৱস্থাৱলী গ্ৰহণ কৰি বাণিজ্যিক বেংকসমূহৰ ঋণ প্ৰদান ক্ষমতা নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে।

৩। **কেন্দ্ৰীয় বেংকে বেংকসমূহৰ বেংক হিচাপে কাৰ্য সম্পাদন কৰিব লাগে**। গোটেইবোৰ বেংকৰ হিচাপ-নিকাচ কেন্দ্ৰীয় বেংকে পৰীক্ষা কৰে। কেন্দ্ৰীয় বেংক অন্যান্য বেংকৰ বিপদৰ বন্ধু। আৰ্থিক সংকটৰ সময়ত কেন্দ্ৰীয় বেংকেই বেংকসমূহৰ বাবে শেষ আশ্ৰয়স্থল।

৪। **কেন্দ্ৰীয় বেংক চৰকাৰৰ বিত্তৰ যোগান ধৰোতা**। বাজেটত দেখুওৱা চৰকাৰী ব্যয়ৰ পৰিমাণতকৈ চৰকাৰী আয়ৰ পৰিমাণ কম হ'লে বাজেট ঘাটিয়ে দেখা দিয়ে। বাজেট ঘাটি দূৰ কৰিবলৈ আমাৰ দেশত কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে (ৰাজ্য চৰকাৰসমূহে নহয়) কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ বিত্তীয় সাহায্য ল'ব পাৰে। কেন্দ্ৰীয় বেংকে নতুন মুদ্ৰা সৃষ্টি কৰি এই সাহায্য আগবঢ়ায়। কেন্দ্ৰীয় বেংক চৰকাৰৰ পৰামৰ্শদাতাও। চৰকাৰৰ আয় নীতি, ৰাজহ নীতি, বাণিজ্য নীতি আদিৰ বিষয়ে কেন্দ্ৰীয় বেংকে নিজৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়ায়। কেন্দ্ৰীয় বেংকে চৰকাৰৰ প্ৰতিনিধি (Agent) হিচাপে সকলো চৰকাৰী আয় আৰু ব্যয়ৰ হিচাপ ৰাখে।

৫। **কেন্দ্ৰীয় বেংক হ'ল দেশৰ বৈদেশিক বিনিময়যোগ্য মুদ্ৰাৰ ৰক্ষক**। উদাহৰণস্বৰূপে ভাৰতীয় টকাৰ বিপৰীতে বৈদেশিক মুদ্ৰা আহৰণ কৰিব পাৰি। বিভিন্ন দেশৰ মুদ্ৰাৰ বিপৰীতে ভাৰতীয় টকাৰ বিনিময় হাৰ বেলেগ বেলেগ হয়। এই বিনিময় হাৰ মূলতঃ ৰিজাৰ্ভ বেংক অৱ্ ইণ্ডিয়াই নিৰ্ধাৰণ কৰি দিয়ে। অৱশ্যে মুক্ত অৰ্থনীতিত এই বিনিময় হাৰ বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰত মুদ্ৰাৰ যোগান আৰু চাহিদাই নিৰ্ণয় কৰে।

৬। **কেন্দ্ৰীয় বেংকে বেংকসমূহৰ বাবে পৰিশোধ বেংকৰ কাম কৰে**। মন কৰিবলগীয়া যে বেংকসমূহ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল। কোনো নিৰ্দিষ্ট বেংকৰ ধনৰাশিৰ অভাৱ হ'লে আন এটা বেংকৰপৰা ঋণ লয়। এইদৰে আন্তঃবেংক লেনদেন চলি থাকে। কেন্দ্ৰীয় বেংকত সকলো বেংকৰ হিচাপ থাকে। যেতিয়া ঋণ লওতা বেংকে ঋণ দিওতা বেংকক ঋণ পৰিশোধ কৰে তেতিয়া ঋণ লওতা বেংকৰ হিচাপৰপৰা ঋণৰ পৰিমাণ বিয়োগ কৰা হয় আৰু ঠিক সেই পৰিমাণটো ঋণ দিওতা বেংকৰ হিচাপত যোগ দিয়া হয়। কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ জৰিয়তে এই লেনদেন প্ৰক্ৰিয়া সম্পাদন কৰা হয়।

৭। **কেন্দ্ৰীয় বেংকে উন্নয়নমূলক কাৰ্যও সম্পাদন কৰে**। আৰ্থ-সামাজিক উন্নয়নৰ বাবে অগ্ৰাধিকাৰ লাভ কৰা খণ্ডকেইটালৈ কেন্দ্ৰীয় বেংকে ধনৰাশিৰ ব্যৱস্থা কৰি দিব লাগে। উদাহৰণস্বৰূপে অগ্ৰাধিকাৰ লাভ কৰা কৃষি খণ্ড যাতে প্ৰয়োজনীয় সম্পদৰ অভাৱত নপৰে তাৰ বাবে যাৱতীয় ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব লাগিব কেন্দ্ৰীয় বেংকে। ভাৰতবৰ্ষত বৰ্তমান অগ্ৰাধিকাৰ খণ্ডলৈ আগবঢ়োৱা বেংক ঋণৰ পৰিমাণ বেংকৰ মুঠ আমানত (deposit)ৰ ৪০ শতাংশ হ'ব লাগে।

৮। **কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ অন্যান্য কাৰ্যাৱলীৰ ভিতৰত আছে** সময়ে সময়ে দেশৰ আৰ্থিক পৰিস্থিতিৰ খতিয়ান দাঙি ধৰা, সমবায় বেংক আৰু অন্যান্য বিত্তীয় অনুষ্ঠানসমূহলৈ ঋণৰ যোগান ধৰা, ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকললৈ ঋণৰ যোগান ধৰা, কল্যাণমূলক আঁচনিৰ বাবে বৰঙণি আগবঢ়োৱা ইত্যাদি।

(২) বাণিজ্যিক বেংক ঃ

যিবিলাক বেংকে কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ নিৰ্দেশনা মানি জনসাধাৰণৰ লগত প্ৰত্যেক্ষ আৰু পৰোক্ষভাৱে সঞ্চয়, ঋণ, বেপাৰ-বাণিজ্য আদিত জড়িত কাৰ্য সম্পন্ন কৰে, তেনেবিলাক বেংকক সাধাৰণতে বাণিজ্যিক বেংক বোলা হয়। বৰ্তমান কালত বাণিজ্যিক বেংকৰ কাৰ্যৰ পৰিসৰ দিনক-দিনে বৃদ্ধি পাই আহিছে। তলত বাণিজ্যিক বেংকৰ কাৰ্যাৱলী আলোচনা কৰা হ'ল।

১। **বাণিজ্যিক বেংকে সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰে**। এই সঞ্চয় তিনি প্ৰকাৰৰ ঃ (ক) চলিত আমানত (Current deposit) (খ) স্থিৰ আমানত বা কাল আমানত (Fixed deposit) আৰু (গ) সঞ্চয় আমানত (Savings deposit)। চলিত অমানতত সঞ্চয় কৰিলে বা জমা ৰাখিলে, সঞ্চয়কাৰীয়ে বা আমানতকাৰীয়ে নিজৰ সঞ্চয়

যিকোনো সময়তে চেকৰ যোগেদি উলিয়াই আনিব পাৰে। স্থিৰ বা কাল আমানতৰ ক্ষেত্ৰত এনে কৰিব নোৱাৰি। এই আমানত উলিয়াই আনিবলৈ হ'লে আমানতকাৰীয়ে বেংকক আগতীয়াকৈ জনাব লাগিব। সঞ্চয় আমানতৰ ক্ষেত্ৰত জমাৰ এটা অংশ আমানতকাৰীয়ে প্ৰয়োজন অনুসৰি উলিয়াই আনিব পাৰিব কিন্তু আনটো অংশ উলিয়াবলৈ হ'লে বেংকৰ আগতীয়া অনুমতিৰ প্ৰয়োজন হ'ব।

বেংকৰ কাউণ্টাৰৰ ছবি

২। বাণিজ্যিক বেংকসমূহে ঋণৰ যোগান ধৰে। কৃষক, উদ্যোগপতি, কাৰিকৰ, ঠেলাচালক, ৰিক্সাচালককে ধৰি সমাজৰ বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ লোকে বাণিজ্যিক বেংকৰপৰা ঋণ লাভ কৰে। ঋণৰ উচিত ব্যৱহাৰৰ ফলত ঋণ লওতাৰ আৰ্থিক স্থিতি কিছু সবল হয়। ২০০১ চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি ভাৰতবৰ্ষৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ ৩৬ শতাংশইহে বেংকত হিচাপ খুলিছিল। ২০১১ চনত ই বৃদ্ধি পালে ৫৯ শতাংশলৈ। ২০১৪ চনৰ আগষ্ট মাহলৈ মুঠ ২১০.৫ নিযুত লোকে বেংকৰ হিচাপ খুলিছে।

সাধাৰণতে বাণিজ্যিক বেংকে দীৰ্ঘকালীন ঋণ আগ নবঢ়ায়। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল এয়ে যে দীৰ্ঘকালৰ বাবে (ধৰি লোৱা ৫, ১০, ১৫ বছৰৰ বাবে) বেংকে ঋণ আগবঢ়ালে ঋণ পৰিশোধ নকৰা পৰ্যন্ত বেংকে সঞ্চয় ঘূৰাই নাপাব। তেনে পৰিস্থিতিত আমানতকাৰীসকলে নিজৰ সঞ্চয় উলিয়াই আনিব বিচাৰিলে বেংকে সেই সঞ্চয় মোকলাই দিয়াত বিফল হয়। এনে হ'লে বেংকৰ ওপৰত ৰাইজৰ আস্থা হেৰাই যাব আৰু আনকি সময়ৰ মূৰকত বেংকটো বন্ধ হৈয়ো যাব পাৰে।

৩। বাণিজ্যিক বেংকসমূহে ঋণ মুদ্ৰা সৃষ্টি কৰে। প্ৰাথমিক বা নিষ্ক্ৰিয় আমানতৰ ভিত্তিত বেংকসমূহে উদ্ভুত বা সক্ৰিয় আমানত সৃষ্টি কৰে। সঞ্চয়কাৰীয়ে বেংকত যি পৰিমাণ সঞ্চয় জমা থয় সেই পৰিমাণটোৱেই হ'ল প্ৰাথমিক বা নিষ্ক্ৰিয় আমানত। উদ্ভুত বা সক্ৰিয় আমানত বেংকসমূহে সৃষ্টি কৰে। প্ৰাথমিক আমানত এটা অংশ জমা ৰাখি বাকীখিনি বেংকসমূহে ঋণ হিচাপে আগবঢ়ায়। ঋণ আগবঢ়োৱাৰ লগে লগে মুদ্ৰা সৃষ্টিৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হয়। এটা সাধাৰণ উদাহৰণ লোৱা যাওক। সঞ্চয়কাৰী 'ক'ই বেংকত ১০০০ টকা জমা দিলে। এই টকাৰ পৰিমাণ হ'ব প্ৰাথমিক বা নিষ্ক্ৰিয় আমানত। ধৰি লোৱা হ'ল যে ইয়াৰ ২০ শতাংশ বেংকটোৱে নিজৰ লগত ৰাখি বাকীখিনি অৰ্থাৎ ৮০০ টকা ঋণ হিচাপে আগবঢ়ালে। প্ৰশ্ন হ'ব বেংকে ২০ শতাংশ কিয় ৰাখিবলগীয়া হ'ল। সময়ে সময়ে আমানতকাৰী বা সঞ্চয়কাৰীয়ে বেংকৰপৰা টকা উলিয়াই ল'বলৈ আহিব। সেই চাহিদা পূৰণ কৰিবলৈ হ'লে বেংকটোৱে ১০০০

টকাৰ ঋণ আগবঢ়াব নোৱাৰে। ৮০০ টকা ঋণ লাভ কৰা ব্যক্তিজনে ৮০০ টকা যিগৰাকী ব্যক্তিক দিলে সেইগৰাকীয়ে ৮০০ টকা নিজৰ বেংকত জমা দিলে। সেই বেংকটোৱেও ২০ শতাংশ নিজৰ লগত ৰাখি বাকী ৬৪০ টকা ঋণ হিচাপে আগবঢ়ালে। দ্বিতীয়টো বেংকৰ ক্ষেত্ৰত ৮০০ টকা হ'ব প্ৰাথমিক বা নিষ্ক্ৰিয় আমানত আৰু ৬৪০ টকা হ'ব উদ্ভূত বা সক্ৰিয় আমানত। ৬৪০ টকা যিগৰাকী ব্যক্তিৰ হাতলৈ গ'ল সেইগৰাকীয়ে টকাখিনি তৃতীয়টো বেংকত জমা দিলে। বেংকটোৱে তাৰে ২০ শতাংশ কাটি ৰাখি বাকীখিনি ঋণ হিচাপে আগবঢ়ালে। এই প্ৰক্ৰিয়াটো অব্যাহত থাকিলে মুঠ আমানতৰ পৰিমাণ কিমান হ'বগৈ। মুঠ আমানতৰ পৰিমাণ হ'ব ১০০০ + ৮০০ + ৬৪০ + ৫১২ + ... + ০ = ৫০০০ টকা। অৰ্থাৎ প্ৰথমটো বেংকে লাভ কৰা ১০০০ টকাৰ প্ৰাথমিক আমানতৰ ফলত বেংক ব্যৱস্থাটোৱে শেষত গৈ ৫০০০ টকা সৃষ্টি কৰিলে অৰ্থাৎ মুদ্ৰাৰ পৰিমাণ ৫ গুণ বৃদ্ধি হ'ল। এইদৰেই বাণিজ্যিক বেংকসমূহে ঋণ মুদ্ৰা সৃষ্টি কৰে।

৪। বাণিজ্যিক বেংকৰ অন্যান্য কাৰ্যাৱলীৰ ভিতৰত আছে আমানতকাৰীৰ মূল্যৱান অলংকাৰ-পাতি, গুৰুত্বপূৰ্ণ নথি-পত্ৰ ইত্যাদিৰ সংৰক্ষক হিচাপে কাৰ্য সম্পাদন কৰা, আমানতকাৰীৰ সা-সম্পত্তিৰ ন্যাসৰক্ষী হিচাপে কাৰ্য পালন কৰা ইত্যাদি।

(৩) ভাৰতীয় ঔদ্যোগিক উন্নয়ন বেংক (Industrial Development Bank of India বা IDBI) ঃ

১৯৬৪ চনত এই বেংক স্থাপন কৰা হয়। ইয়াৰ মূল কাৰ্যসমূহ হ'ল—

১। ঔদ্যোগিক প্ৰতিষ্ঠানসমূহলৈ বিত্তীয় সাহায্য প্ৰদান কৰা।

২। ঔদ্যোগিক উন্নয়নৰ সৈতে জড়িত প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ প্ৰসাৰতা বৃদ্ধিত সহায় কৰা। এই বেংকটোৱে উদ্যোগসমূহলৈ ঋণ আদিৰ ৰূপত প্ৰত্যক্ষভাৱে আৰ্থিক সাহায্য আগবঢ়ায়। বেংকটোৱে পৰোক্ষভাৱেও উদ্যোগসমূহলৈ সাহায্য আগবঢ়ায়। যেনে বেংকটোৱে ৰাজ্যিক বিত্তীয় নিগম, ঔদ্যোগিক উন্নয়ন নিগম, বাণিজ্যিক বেংকসমূহলৈ বিত্তীয় সাহায্য আগবঢ়ায় আৰু এই অনুষ্ঠানসমূহে ৰাজ্যৰ ঔদ্যোগিক খণ্ডলৈ বিত্তীয় সাহায্য আগবঢ়ায়।

৩। অৰ্থনৈতিকভাৱে পিছপৰা অঞ্চলসমূহৰ উদ্যোগলৈ ৰেহাই সুদৰ হাৰত এই বেংকে ঋণ আগবঢ়ায়।

৪। বেংকটোৱে প্ৰশিক্ষণৰ জৰিয়তে উদ্যোগবিহীন জিলাসমূহত ঔদ্যোগিক উদ্যম বৃদ্ধিৰ বাবে আগভাগ লয়।

(৪) আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক (Regional Rural Bank) ঃ

১৯৭৫ চনত প্ৰথমতে ৫টা আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক স্থাপন কৰা হয়। এই বেংকে সম্পাদন কৰা মূল কাম দুটা হ'ল— (১) বেপাৰী, মহাজনসকলৰপৰা অত্যধিক সুদ দি ঋণ লোৱা গাঁওবাসীলৈ অতি কম সুদৰ হাৰত ঋণ প্ৰদান কৰি দুখীয়া গাঁওবাসীক সকাহ দিয়া আৰু (২) গ্ৰাম্য সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰি বিভিন্ন উৎপাদনমূলক কাৰ্যত সেই সঞ্চয় ব্যয়

কৰা। ভাৰতবৰ্ষত বৰ্তমান (২০১৪ চন) ৫৭টা আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক কাৰ্যকৰী হৈ আছে।

(৫) কৃষি আৰু গ্ৰাম্য উন্নয়নৰ ৰাষ্ট্ৰীয় বেংক (National Bank for Agriculture and Rural Development বা NABARD) ঃ

১৯৮২ চনত নাবাৰ্ড (NABARD) স্থাপন কৰা হয়। গ্ৰাম্য ঋণৰ ক্ষেত্ৰত ৰিজাৰ্ভ বেংকে যিবোৰ কাৰ্য সম্পাদন কৰি আহিছিল সেই আটাইবোৰ কাৰ্য নাবাৰ্ডলৈ হস্তান্তৰ কৰা হ'ল। নাবাৰ্ডে সম্পাদন কৰা মূল কাৰ্যবোৰ হ'ল ঃ

১। গাঁও অঞ্চলত যিমানবোৰ অনুষ্ঠান বিনিয়োগ আৰু উৎপাদনৰ সৈতে জড়িত হৈ আছে সেই আটাইবোৰৰ শীৰ্ষ বিত্ত যোগানকাৰী প্ৰতিষ্ঠান হ'ল নাবাৰ্ড।

২। ঋণ প্ৰদান প্ৰক্ৰিয়া, আঁচনিৰ পুনৰীক্ষণ আৰু পৰ্যালোচনা, প্ৰশিক্ষণ আদিৰ সুদৃঢ়কৰণকল্পে নাবাৰ্ডে ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰে।

৩। সকলোবোৰ বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান, ভাৰত চৰকাৰ, ৰাজ্য চৰকাৰ, ৰিজাৰ্ভ বেংক ইত্যাদিৰ সৈতে নাবাৰ্ডে সমন্বয় ৰক্ষা কৰে।

(৬) ভাৰতীয় ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগ উন্নয়ন বেংক (Small Industries Development Bank of India বা SIDBI) ঃ

মুম্বাইস্থিত NABARD ৰ মুখ্য কাৰ্যালয়

১৯৮৯ চনত সংসদত ছিদ্‌বি আইন গৃহীত হয় আৰু ১৯৯০ চনৰপৰা ছিদ্‌বি কাৰ্যকৰী হৈ উঠে। ছিদ্‌বিৰ মুখ্য কাৰ্যালয় লক্ষ্ণৌত অৱস্থিত। ছিদ্‌বিৰ মুখ্য কাৰ্যাৱলী হ'ল ঃ

১। ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগসমূহৰ বাবে উন্নত প্ৰযুক্তিবিদ্যা আৰু আধুনিকীকৰণৰ ব্যৱস্থা কৰা;

SIDBI বেংক

২। ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগ খণ্ডত উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ বাবে বজাৰৰ সুবিধা কৰি দিয়া;

৩। অৰ্ধ-নগৰ এলেকাত ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগসমূহত অধিক নিয়োগৰ ব্যৱস্থা কৰি গাঁও আৰু অৰ্ধ-নগৰ এলেকাৰপৰা চহৰলৈ জনসংখ্যাৰ বহিৰ্গমণ ৰোধ কৰা আৰু

৪। ৰাজ্যিক বিত্ত নিগম, ঔদ্যোগিক নিগম, ব্যৱসায়িক বেংক, সমবায় বেংক আৰু আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংকসমূহলৈ অৰ্থ সাহায্য আগবঢ়োৱা আৰু এই অনুষ্ঠানবোৰৰ যোগেদি ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগলৈ ঋণ আগবঢ়োৱা।

১.১৩ বেংক ব্যৱস্থা বহিৰ্ভূত বা অনা-বেংক বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানসমূহ ঃ

বেংকৰ দৰে অনা-বেংক বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানসমূহেও সঞ্চয়কাৰীৰপৰা সঞ্চয় বা আমানত সংগ্ৰহ কৰে আৰু সেই সঞ্চয় বিভিন্নজনলৈ ঋণ হিচাপে আগবঢ়ায়। কিন্তু বেংকৰ ক্ষেত্ৰত যিদৰে চেকৰ জৰিয়তে সঞ্চয়কাৰীয়ে নিজৰ জমা ধন উলিয়াই আনিব পাৰে; অনা-বেংক প্ৰতিষ্ঠানসমূহে চেকৰ যোগান নধৰে আৰু সেয়ে চেকৰ জৰিয়তে এনেবোৰ প্ৰতিষ্ঠানৰপৰা সঞ্চয়কাৰীয়ে নিজৰ জমা ধন উলিয়াই অনাৰ সুযোগ লাভ নকৰে। তদুপৰি বেংকৰ ক্ষেত্ৰত জমাকাৰীৰ সঞ্চয় বীমা আঁচনি থাকে কিন্তু অনা-বেংক প্ৰতিষ্ঠানসমূহত এনে বীমাকৰণৰ ব্যৱস্থা নাথাকে।

ৰিজাৰ্ভ বেংক অব ইণ্ডিয়াত অনা-বেংক বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ পঞ্জীকৰণ হয়। পঞ্জীকৰণ নকৰা বহুতো ভুৱা অনা-বেংক প্ৰতিষ্ঠানে সঞ্চয়কাৰীৰ ধন লৈ উধাও হোৱাৰ উদাহৰণ দেখাৰ আছে।

মূ ল ক থা

☞ মুদ্ৰাৰ ক্ৰমবিকাশৰ এক আমোদজনক ইতিহাস আছে। যিকোনো সামগ্ৰী মুদ্ৰা হ'ব নোৱাৰে। মুদ্ৰাৰ কেতবোৰ বৈশিষ্ট্য আছে। এই বৈশিষ্ট্যবোৰৰ বাবেই মুদ্ৰাই কেতবোৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰ্য সম্পাদন কৰিব পাৰে। মুদ্ৰা কেইবা প্ৰকাৰৰ আছে। আৰ্থিক ব্যৱস্থাত মুদ্ৰাৰ গুৰুত্ব মন কৰিবলগীয়া। মুদ্ৰাই বিনিময় প্ৰথাৰ আসোঁৱাহসমূহ দূৰ কৰিছে। মুদ্ৰাই কেতবোৰ অসুবিধাও সৃষ্টি নকৰাকৈ থকা নাই। বেংকে মুদ্ৰা সৃষ্টি কৰে। বেংকসমূহৰ মুৰব্বী হ'ল কেন্দ্ৰীয় বেংক। ভাৰতবৰ্ষত ৰিজাৰ্ভ বেংক অব্ ইণ্ডিয়াই হ'ল এই কেন্দ্ৰীয় বেংক। বেংকৰ শ্ৰেণীবিভাজন আছে। প্ৰতিবিধ বেংকৰ নিজৰ নিজৰ কাৰ্যাৱলী আছে। বেংক ব্যৱস্থাৰ বাহিৰতো কেতবোৰ বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান আছে। কিছুমান ক্ষেত্ৰত বেংকৰ সৈতে এই প্ৰতিষ্ঠানবোৰৰ মিল আছে যদিও আন কেতবোৰ ক্ষেত্ৰত অমিলো আছে।

অ নু শী ল নী

অতি চমু উত্তৰৰ প্ৰশ্ন ঃ

১। বিনিময় প্ৰথা কি?
২। মুদ্ৰা কি?
৩। মুদ্ৰাৰ এটা মুখ্য কাৰ্য উল্লেখ কৰা।
৪। অবিহিত মুদ্ৰাৰ এটা উদাহৰণ দিয়া।
৫। প্ৰতিনিধিত্বমূলক কাগজী মুদ্ৰা কি?
৬। বেংক কি?
৭। ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক কোন চনত স্থাপিত হৈছিল?
৮। চলিত আমানত কি?

চমু উত্তৰৰ প্ৰশ্ন ঃ

১। সংগতিবিহীন অভাৱে বিনিময় প্ৰথাত কিদৰে সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰে?
২। মূল্যৰ ভাণ্ডাৰ বুলিলে কি বুজা?
৩। মুদ্ৰাৰ কোনটো বৈশিষ্ট্য সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু কিয়?
৪। মুদ্ৰাৰ তাৰল্য গুণ কি?
৫। 'মুদ্ৰা সা-সামগ্ৰীৰ মূল্যৰ উমৈহতীয়া মাপকাঠী'— ব্যাখ্যা কৰা।
৬। সসীম বিহিত আৰু অসীম বিহিত মুদ্ৰাৰ পাৰ্থক্য কি?
৭। আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংকে কি কাৰ্য সম্পাদন কৰে?
৮। অনা-বেংক প্ৰতিষ্ঠানসমূহ বেংকতকৈ কি অৰ্থত বেলেগ?

দীঘল উত্তৰৰ প্ৰশ্ন ঃ

১। বিনিময় প্ৰথাৰ চাৰিটা অসুবিধা ব্যাখ্যা কৰা।
২। মুদ্ৰাৰ যিকোনো চাৰিটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য ব্যাখ্যা কৰা।
৩। মুদ্ৰাই সম্পাদন কৰা চাৰিটা প্ৰধান কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰা।
৪। চেক এখন মুদ্ৰা নে? তোমাৰ উত্তৰৰ সপক্ষে যুক্তি দৰ্শোৱা।
৫। মুদ্ৰাই সৃষ্টি কৰিব পৰা চাৰিটা প্ৰধান অসুবিধা ব্যাখ্যা কৰা।
৬। কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ চাৰিটা প্ৰধান কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰা।
৭। বাণিজ্যিক বেংকে সম্পাদন কৰা দুটা প্ৰধান কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰা।
৮। তলত উল্লেখ কৰা প্ৰতিষ্ঠানসমূহে কি কাৰ্য সম্পাদন কৰে চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰা ঃ
(ক) আই ডি বি আই
(খ) আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক
(গ) কৃষি আৰু গ্ৰাম্য উন্নয়নৰ ৰাষ্ট্ৰীয় বেংক
(ঘ) ভাৰতীয় ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগ উন্নয়ন বেংক।